

३१. डा. कमलप्रकाश मल्ल

[मवन् २०६० सालको पुरस्कार 'जगदम्बा-श्री' श्री अलि मियाँलाई र सोही सालको 'मदन पुरस्कार' 'नयाँ ईश्वरको घोषणा' भन्ने ग्रन्थको लागि त्यसका रचयिता श्री गोपाल पराजुलीलाई समर्पण गर्न मवन् २०६१ साल आश्विन १ गते रोज ७ का दिन आयोजित समारोहमा डा. कमलप्रकाश मल्लले दिनुभएको प्रवचन । यो प्रवचन 'नेपाली' त्रैमासिक अङ्क १८१ वाट उद्धृत गरिएको हो ।]

श्रीमान् सभापतिज्य, पुरस्कृत महानुभावहरू, उपस्थित महिला तथा सज्जनवृन्द !

मदन पुरस्कार गुठीले आयोजना गरेको यो भव्य समारोहमा उपस्थित भई तपाईंहरूसभक आफ्ना मनमा लागेका केही कुरा व्यक्त गर्न पाएकोमा मलाई आनन्द लागेको छ र म मेरो आफ्नो विषय नेपालमा शिक्षाको स्थितिबारे केही बोल्ने प्रयास गर्नेछु । त्यसभन्दा पहिले म 'जगदम्बा-श्री'द्वारा पुरस्कृत हुने लोककवि श्री अलि मियाँज्यूलाई र 'मदन पुरस्कार'-विजयी कवि गोपाल पराजुलीज्यूलाई बधाई ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

नेपालमा शिक्षा

शिक्षाको उद्देश्य व्यक्ति र समाज दुवैलाई मायि लैजाने हो । नेपालजस्तो अल्पविकसित मुलुकमा व्यक्ति र समाजको विकासका लागि आर्थिक उन्नतिलाई टेवा पुऱ्याउने खालको शिक्षा हुनुपर्छ । व्यक्तिको चाहनालाई मात्र होइन, समाजलाई नै अगाडि बढाउने र श्रमशक्ति तथा उत्पादन प्रक्रियामा टेवा पुऱ्याउने खालको शिक्षा हुनुपर्छ । त्यस दृष्टिकोणले हेर्दा माध्यमिक तहसम्मको हास्रो शिक्षा विद्यार्थीहरूको व्यक्तित्व विकास गर्ने र सामाजिक, सांस्कृतिक चेतना उठाउने मात्रमा सीमित छ भन्दा फरक पर्दैन ।

उच्च माध्यमिक तहदेखि एउटा मीपको विकास गर्ने किसिमको बजारमुखी शिक्षा दिन खोजिरहेको देखिन्छ । तर अहिले मूलतः उच्च शिक्षाको लागि तयारी गर्ने अर्थात् एउटा तहबाट माथिल्लो तहको विद्यार्थी तयार गर्ने काम मात्रै भइरहेको छ । एउटा तह पार गरिसकेपछि विद्यार्थीहरू उत्पादन प्रक्रियामा बजारमा वा आर्थिक

उन्नतिको लागि उपयोगी भएका छैनन् । त्यसैले स्तानक गरिसकेपछि एम.ए. गर्ने र त्यसपछि अर्को विषयमा एम.ए. गर्ने अथवा त्योभन्दा माथिल्लो तहमा जाने भइरहेको छ । एककिसिमले हेर्ने हो भने त्यही शिक्षा प्रणालीभित्रै 'रिसाइकल' भइरहेको छ । शिक्षा प्रणालीबाट बाहिर गएर उत्पादनशील क्रियाकलापमा सहभागी बन्ने, श्रम बजारमा वा आर्थिक उन्नतिमा टेवा पुऱ्याउने काम भइरहेको छैन ।

अहिलेको शिक्षा प्रणालीअनुसार नेपाली पढियो भने नेपालीको मास्टर बन्ने, अङ्ग्रेजी पढियो भने अङ्ग्रेजीको मास्टर बन्ने वा अर्थशास्त्र पढ्यो भने अर्थशास्त्रको मास्टर बन्नेसम्ममा मात्र सीमित छ । यो त एउटा रूखको वरिपरि घुम्ने काम मात्रै भयो । सामाजिक र आर्थिक विकासलाई अगाडि बढाउने खालको शिक्षा हैन । धेरैजसो 'ह्वाइट कलर जब' गर्ने वा त्यो पाइएन भने 'ब्राउन कलर जब' गर्ने किसिमको श्रमशक्ति हामी तयार गर्दै छौं । त्यस्तो शिक्षाले देशलाई गरिबीको कुचक्रबाट पार लगाउन सक्तैन ।

सामान्यतया यो कुरा शिक्षाको अन्तर्वस्तु वा गुदीसँग सम्बन्धित कुरा हो, मूल्य र मान्यतासँग सम्बन्धित कुरा हो । हाम्रो पाठ्यक्रमका मूल अवधारणाहरू औपनिवेशिक शिक्षा प्रणालीको उत्तराधिकारीका रूपमा जन्म भएका हुन् । हामी भाषा, विज्ञान, गणित वा इतिहास, भूगोल, सामाजिक शिक्षा आदिका किताबी ज्ञान त दिन्छौं, तर हाम्रो देशले सामना गर्नुपरिरहेका समस्याहरू (जस्तै गरिबी, अविाकास, जनसङ्ख्या-वृद्धि, बेरोजगारी, वातावरण-प्रदूषण, लैङ्गिक-असमानता वा दलित, जनजाति समस्याहरू) का बारेमा हाम्रो शिक्षाले ध्यान केन्द्रित गर्न सकेको छैन । नेपालमा गरिबीको कारण के हो ? जनसङ्ख्या वृद्धि किन भइरहेको छ ? यी समस्याको समाधान कसरी गर्ने भन्ने खालको हाम्रो पाठ्यक्रम नै छैन ।

मध्ययुगमा युरोपमा पढाइने किसिमको परम्परागत पाठ्यक्रमलाई हामीले गुण-दोषसहित अपुतालीमा प्राप्त गरेका थियौं । यस पाठ्यक्रमले मानव ज्ञानलाई खण्डित गर्छ । मानिसलाई टुक्र्याउँछ । त्यसैले यहाँ सम्पूर्ण मानिसको होइन, मानिसको अङ्गप्रत्यङ्गको मात्रै अध्ययन भइरहेको छ । यसबाट व्यक्तिलाई सिर्जनशील र प्रजातान्त्रिक बनाउने कुरामा कम आशावादी हुन सकिन्छ ।

शिाभाभा अनिबार्थ भाषा

नेपालमा करिब ४८.६१ प्रतिशत जनसङ्ख्या नेपाली भाषा-भाषी छन् । बाँकीको मातृभाषा नेपाली होइन । करिब ४१.३८ प्रतिशत विद्यार्थीहरूका लागि नेपाली मातृभाषा, घर र आफ्नै समाजमा बोलिने भाषा होइन । त्यसैले उनीहरूलाई अन्य भाषा बुझ्ने, बोल्ने र विचार गर्ने कुरामा समस्या छ । सामान्य कुराको विषयमा बुझ्नु र बोल्नु एउटा कुरा होला तर गहन विषयहरूमा भाषा प्रयोग गर्ने दक्षता प्राप्त गर्नु अर्कै कुरा हो ।

अहिलेको पाठ्यक्रमको विषयवस्तु सांस्कृतिक हिसाबमा पक्षपातरहित छैन । शोर्पाहरूको एउटा गाउँमा दसैं वा तिहारको कुरा उनीहरूको संस्कृतिसँग त्यति मेल खाँदैन जति ल्होसार वा उनीहरूका मणिरिम्दु वा स्याब्रु नाच वा अन्य चाडबाड सान्दर्भिक हुन्छ । उनीहरूको संस्कृतिसँग सम्बन्धित प्रसङ्ग उठाउँदा उनीहरूको सिकाइलाई सजिलो बनाउँछ । उनीहरूले दिनदिनेको जीवनमा अनुभव गरिरहेका सामाजिक र सांस्कृतिक कुराहरूको उदाहरण दिइयो भने तुरुन्त बुझ्न सजिलो हुन्छ ।

त्यसैले भाषिक पाठ्यक्रम र सामाजिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा पनि भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी पूर्वाग्रहहरू थुपै छन् । राज्यको अमूक भाषा, भेषभूषा र संस्कृतिसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई मात्रै ओगट्ने गरी पाठ्यक्रम बनाइएको छ । त्योभन्दा पनि ठूलो समस्या हो, पाठ्यपुस्तक र शिक्षणमा प्रयोग हुने भाषा, शिक्षण विधि र स्कूलको भाषा । विद्यार्थी स्कूलमा जानासाथ स्कूलमा बोलिने भाषामा एक्कासि परिवर्तन आउँछ । यसो हुँदा विद्यार्थीहरूलाई एउटा नयाँ संसारमा, एक अनौठो समुदाय र संसारमा आएजस्तो हुन्छ । सुरुमा उनीहरूले ती भाषाहरू बुझ्दै बुझ्दैनन् । नबुझ्दाखेरि सोचाइ विकास गर्न र कुराकानीमा अभिव्यक्ति गर्न गाह्रो पर्छ ।

गैरनेपाली-भाषाभाषी विद्यार्थीहरूको रिजल्ट हेर्दा स्पष्ट देखिन्छ- भाषाकै कारणले पनि विद्यार्थीहरू असफल र अपाङ्ग भएका छन् । संस्कृतबाट आएका भाषाहरूमा (जस्तै नेपाली, मैथिली, अवधी, धारू, बङ्गाली वा हिन्दी) धेरैजसो शब्दहरू एउटै प्रकारका छन् । हिन्दी, नेपाली, मैथिली वा गुजराती बङ्गाली जेमा पनि 'मानवता' भन्नपुग्यो भने उही वा उत्तै शब्दको प्रयोग हुन्छ । त्यसैले इन्डोआर्यन-भाषापरिवारका भाषीहरूलाई बुझ्न त्यति समस्या पर्दैन । तर तामाङ, राई, लिम्बू, चेपाङ, गुरुङ, मगर, थकालीहरूको भाषापरिवार नै अलग छ । यी भाषामा भाववाक शब्दहरू न्यूनप्रायः छन् । त्यसैले गर्दा उनीहरूलाई बोलाइ र लेखाइमा conceptualize गर्न निकै गाह्रो पर्छ ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले सन् १९७८ मा एउटा अध्ययन गरेको थियो । यो अध्ययनमा सन् १९७४ मा भर्ना भएका र सन् १९७८ मा भर्ना भएका विद्यार्थीहरू कुन जातबाट आएका छन् ? विज्ञान, इन्जिनियरिङ, मेडिसिन, कृषि र वनविज्ञानजस्ता प्राविधिक संस्थानहरूमा कुन जातका विद्यार्थीहरूले बेसी अवसर पाएका छन् ? यस्तै सामाजिक शास्त्र र व्यवस्थापन आदि विषयमा कुन जातका विद्यार्थीहरू बढी छन् र दलित, जनजाति तथा महिलाहरूले के-कति अवसर पाएका छन् ? यसको स्पष्ट जवाफ बाँच्न सो अध्ययन गराइएको थियो । त्यो अध्ययनबाट विश्वविद्यालयको प्राविधिक शिक्षा क्षेत्रमा करिब ८० प्रतिशत विद्यार्थीहरू बाहुन, क्षेत्री र नेवार मात्रै भएको देखियो । तर सामान्य शिक्षामा चाहिँ बाहुन, क्षेत्री र नेवार करिब ८० प्रतिशत र २० प्रतिशतचाहिँ अन्य जातका विद्यार्थीहरू थिए ।

त्यसले के देखाउछ भने ज-जसले इन्डोआर्यन अर्थात् नेपाली, हिन्दी, मैथिली भाषामा निपुणता प्राप्त गर्न सक्छ, उनीहरूले सजिलै उच्च शिक्षामा अवसर पाएका छन् । नेवारहरूको भाषामा पनि धेरै शब्दहरू इन्डोआर्यन भाषा-परिवारबाट आएका छन् । त्यसैले नेपाली भाषामाथि उनीहरूको केही हदसम्म दखल भएकाले उच्च शिक्षासम्म उनीहरूको पहुँच राम्रै छ ।

शिक्षामा पहुँच

हो, पहुँचलाई धेरै किसिमले हेर्न सकिन्छ । एउटा हो शारीरिक पहुँच । स्कूल/क्याम्पस कति टाढा छ, केटाकेटीले कति हिँडनुपर्छ भन्ने हुन्छ । अहिले आएर नेपालमा कुनै पनि प्राथमिक स्कूल आफ्नो घरदौलोबाट आधा घण्टाभन्दा टाढा छैन ।

अर्को आर्थिक पहुँचको कुरा छ । अभिभावकले आफ्ना केटाकेटीहरूलाई गतिलो स्कूलमा पढाउन सक्छन् कि सक्दैनन् ? सैद्धान्तिक रूपमा माध्यमिक स्तरसम्म शिक्षा अहिले निःशुल्क छ । शुल्क तिर्नु पर्दैन । प्राथमिक तहको लागि किताब पनि किन्नु पर्दैन । तर नेपालमा धुप्रै प्रकारका स्कूलहरू छन्, जब श्रीलङ्कामा निजी स्कूल नै छैनन् । नेपालमा प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक र विश्वविद्यालयहरू पनि निजी, सामुदायिक र सरकारी छन् । कुनै स्कूलमा स्विमिङ्ग, हर्स राइडिङ्ग, कम्प्युटर, प्लेग्राउन्ड, ब्याडमिन्टन कोर्ट छ भने कुनै स्कूलको छाना नै छैन । पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि र स्कूलको वातावरण पनि यस्तो फरक-फरक स्थितिमा निजी या सरकारी, कसको कस्तो खालको शिक्षण संस्थामा पहुँच छ भन्ने पनि सवाल उठ्छ ।

मनोवैज्ञानिक पहुँच

मनोवैज्ञानिक कुरा त रुनु आधारभूत कुरा नै भयो । किताबमा विवाह-पञ्चमी, राम-जयन्तीको कुरा छ भने हिन्दू-संस्कृतिमा हुर्केका विद्यार्थीहरूले त त्यसलाई राम्रोसँग बुझ्छन् । तर गैर-हिन्दू संस्कृतिमा हुर्केका विद्यार्थीहरूलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा त्यो कुरा बुझ्न सजिलो हुँदैन । कामी, दमाई र साकीका छोराछोरीले कक्षाकोठाभन्दा बाहिर बसेर शिक्षकले पढाएको सुन्नुपर्ने, धारोमा सँगै पानी खान नपाउने, छोइयो भने पिटाइ खानुपर्ने हुन्छ । यो मनोवैज्ञानिक पहुँचको कुरा हो । मनोवैज्ञानिक पहुँच पनि हाश्रो शिक्षा-प्रणालीमा एकसमान छैन ।

नेपालका सार्वजनिक स्कूलहरूमा माध्यमिक तहसम्म ३ ओटा भाषामा पढाइन्छ । कक्षा १ देखि नेपाली, अङ्ग्रेजी र निम्न-माध्यमिक तह (६, ७ र ८ कक्षा)मा ५० नम्बरको संस्कृत अनिवार्य विषयको रूपमा पढाइन्छ । २०४८ सालको राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले ५० नम्बरको संस्कृतलाई निम्न-माध्यमिक तहमा अनिवार्य बनाइदियो । नेपाली र अङ्ग्रेजी अनिवार्य त्यसै छ । तर नेपालकै अरू जीवित राष्ट्रिय भाषाहरू सबै ऐच्छिक समूह छन् । एस.एल.सी. मा २२ ओटा भाषामध्ये

“भाषा समूह” मा परेका कुनै एक भाषा पढ्न पाउँछन् । तर ती सबै भाषाहरूलाई ग्रीक, ल्याटिन, हिब्रू, अरबी, रसियन, चिनियाँ, जर्मन, फ्रेन्च, स्पेनिश, फारसीसँग मिसाइएको छ । सत्ताइस लाख नेपालीले बोल्ने मैथिली भाषालाई स्पेनिशसँग मिसाइएको छ ।

चार हजार पाँच सय माध्यमिक स्कूलहरूमध्ये ६-७ ओटा स्कूलहरूमा मात्रै मैथिली भाषा पढाइन्छ । त्यस्तै नेपालभाषा (नेवारी) ५-६ ओटा स्कूलमा ऐच्छिक विषयको रूपमा पढाइन्छ ।

तर नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषा कक्षा १ देखि बी.ए. सम्म १५ वर्ष अनिवार्य छ । ६ देखि ८ सेमेस्टरसम्म पढ्यो भने संसारका कुनै पनि भाषामा दक्ष बन्न सकिन्छ । लेख्न, पढ्न, बोल्न र बुझ्नको लागि आठ सेमेस्टरसम्ममा निपुण बनाउन सकिन्छ । यसको ज्वलन्त प्रमाण भनेको भृकुटी मण्डपस्थित त्रि.वि.वि.कै विश्वभाषा क्याम्पस छ । तर नेपालमा १५ वर्षसम्मको लागि नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाहरूलाई अनिवार्य गरिएको छ । यसमा भएको आर्थिक लगानी र समयको लगानी कति उत्पादक भइरहेको छ, त्यसको कुनै लेखाजोखा छैन ।

अनगिन्ती विद्यार्थीहरू अङ्ग्रेजी र नेपालीमा फेल हुन्छन् । पास हुनेहरूको भाषा हेर्ने हो भने पनि एस.एल.सी. पास गर्दासम्म उनीहरूको न नेपाली भाषामा दखल हुन्छ, न अङ्ग्रेजी भाषामा दक्षता हुन्छ । त्यसैले धेरै वर्ष भाषा पढाइयो भने धेरै सिक्किन्छ भन्ने हाम्रो सोचाइ अन्धविश्वास मात्र साबित भइरहेको छ । जति धेरै लामो पढ्यो त्यति राम्ररी भाषा सिक्किन्छ भन्ने धारणा अन्धविश्वास मात्र हो ।

भाषा एउटा सीप हो

भाषा पनि एउटा सीप नै हो । कुनै पनि सीप सिक्न धेरै वर्ष आवश्यक छैन । यदि उपयुक्त तरिकाले भाषा पढाउने हो भने २-३ वर्षमा बुझ्न, बोल्न, पढ्न, लेख्न जान्ने बनाउन सकिन्छ । ७ वर्षसम्म साइकल सिक्नु र ७ घण्टा सिक्नु बराबर नै हो । १५ वर्ष डाइभिड सिक्नु र १५ घण्टा सही तरिकाले सिक्नु बराबर नै हो । जुन पाठहरू सिक्नुपर्ने हो एकपटक सिकेपछि पुग्छ र त्यसपछि प्रोत्साहन (re-enforcement) र सुधार तथा शुद्धि (mediation) मात्र आवश्यक छ भन्ने कुरा विख्यात Psycholinguist, Robert M. Gagné को निबन्ध छ (हेर्नुस्- **The Conditions of Learning** :New York: Holt, Rinehart & Winston, 1965) । त्यसपछि अभ्यास मात्र जरुरत हुन्छ । तर भाषा सिक्नु भने हाम्रो पाठ्यक्रम र शिक्षण विधिमा त्यो सोचाइ छैन, चाहे त्यो नेपाली होस् वा अङ्ग्रेजी होस् । नेपालीलाई राष्ट्रभाषा भनेर १५ वर्षसम्म अनिवार्य गरिएको छ । अङ्ग्रेजीलाई अन्तर्राष्ट्रिय भाषा भनेर १५ वर्षसम्म अनिवार्य गरियो । यसरी हाम्रो राष्ट्रको ठूलो लगानी कता गइरहेछ कसैलाई अतोपत्तो छैन ।

पाठ्यक्रम र पूर्वाग्रह

पाठ्यक्रम भनेको पनि राज्यसत्ता र शक्ति संरचनासँग सम्बन्धित प्रश्न हो। राज्यले आफ्ना निर्णयहरू लादन खोज्छ। सत्ता-शक्तिमा रहेका सीमित व्यक्तिहरूले 'पाठ्यक्रम' बनाउने क्रममा विद्यार्थीहरूलाई यही पढ्नुपर्छ, यसरी नै पढाउनुपर्छ, यही किताब पढ्नुपर्छ, यही भाषा पढ्नुपर्छ भन्ने अधिकार आफ्नो हातमा लिइराखेका हुन्छन्। त्यसकारण सत्ता-शक्तिमा रहेकाहरूले अरूमाथि प्रभाव, प्रभुत्व र आधिपत्य जमाइराखेका छन्। आफ्नो 'संस्कृति' र आफ्नो 'मूल्य-मान्यता' वा 'रुचि' लादन खोजिरहेका हुन्छन्।

विद्यार्थीहरूलाई दिने कुरा भनेको सीपहरू हुन्; भाषिक सीपहरू हुन्। अङ्ग्रेजी र नेपाली प्रयोग गर्ने र लेख्ने क्षमता दिने हो। यदि त्यो क्षमता ६-८ सेमेस्टरमा दिन सकिन्छ भने १५ वर्षसम्म किन लम्ब्याई राखियो? यो लम्ब्याउनुमा सत्ता-शक्तिमा रहेकाहरूको के र कस्तो स्वार्थ छ- त्यो बुझ्न सकिएको छैन। आज त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र स्नातक तहमा कुनै एक समूहलाई राषो लागेका अङ्ग्रेजी तथा अमेरिकी कविता अनिवार्य पढ्नुपर्छ। यो समय र लगानी अन्तर्वस्तु सिकाउनमा लगाउन सकिन्छ। तर त्यो लगानी माध्यम सिकाउनमा मात्र सीमित भइरहेको छ। पैंतीस प्रतिशत समय भाषा शिक्षणमा गयो भने त्यो त बर्बादी भयो नि। त्यही समयभित्र गणित, विज्ञान, मानवअधिकार, नागरिक शिक्षा वा अन्य विषयवस्तु (content / skills) सिकाउन सकिन्छ। तर त्यति धेरै समय त 'समास' कति प्रकारको छ भनेर सिक्नमै गयो। नदी शब्दको २४ ओटा रूप या भू धातुको १२० रूप कण्ठ गर्नुमै बर्बाद भयो। तर कुनै पनि नेपाली केटाकेटीले संस्कृतमा नदी शब्दको २४ ओटा रूप कहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ? नदयाम् भन्ने संस्कृत शब्द कहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ? नद्यः भनेर कहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ? पुस्तक भन्ने प्रयोग गर्नुपर्छ तर पुस्तकाणम् भन्ने कहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ? त्यो पढ्नका लागि सबै विद्यार्थीहरूले किन तीन-तीन वर्षको समय खर्च गर्ने?

त्यसकारण भाषा-शिक्षणमा लागेको समय र पैसालाई कसरी जोगाउने? कुन चरणमा भाषा सिकाउँदा बढी फाइदा हुन्छ? एस.एल.सी. स्तरका विद्यार्थीहरूलाई कक्षा ८ र १० मा मात्रै अङ्ग्रेजी सिकाउँदा सायद पर्याप्त हुन्छ कि? बच्चेदेखि दिइएको अङ्ग्रेजी त केही काम नै लाग्दैन किनभने अधिकांश प्राथमिक पाठशालामा तालिम प्राप्त शिक्षक छैनन्, न शिक्षकले अङ्ग्रेजीमा पढाउन सक्छन्, न विद्यार्थीले अङ्ग्रेजीमा राम्ररी पढ्न र लेख्न सक्छन्। नेपाली र संस्कृत भाषा-शिक्षण र सिकाइको पनि त्यही हालत छ। अङ्ग्रेजी, नेपाली र संस्कृतका गुरुहरूले नोकरी त पाए। ५/६ हजार स्कूलमा पुग्ले जागिर त पाए। तर त्यो विद्यार्थी, अभिभावक र राष्ट्रकै लागि उत्पादनमूलक भएन। विद्यार्थीहरूमाथिको बोझ र राष्ट्रिय लगानीको बर्बादीको हिसाब अब कसले गर्ने?

बच्चाहरूको दिमाग ज्यादै संवेदनशील हुन्छ । मनोवैज्ञानिकहरूको एउटा स्कूलले भन्छ- १२ वर्षसम्मको कुनै केटा वा केटीले ५ ओटासम्म भाषामा पूर्ण रूपले निपुणता प्राप्त गर्न सक्छ । व्यवस्थित र वैज्ञानिक रूपले सिकाइयो भने विद्यार्थीहरूले ती सबै भाषा समान ढङ्गले सिक्न सक्छन् । केटाकेटीहरूलाई मातृभाषामा शिक्षा दिन पाइयो भने सबभन्दा राम्रो हुन्छ । किनभने मातृभाषा शिक्षा नै सबै सिकाइको आधारस्तम्भ हो भन्ने कुरा UNESCO ले वकालत गर्दै आएको धेरै भयो । त्यसो गर्दा घर र स्कूल अथवा समुदाय अनि स्कूलबीचमा कुनै मनोवैज्ञानिक खाडल रहँदैन । बच्चाले एकदमै सजिलोसँग साक्षरता प्राप्त गर्न सक्छ । एउटा भाषामा साक्षर भएपछि अर्को भाषामा साक्षर हुन गाह्रो पर्दैन ।

युनेस्कोले १९५१ मा मनोवैज्ञानिकहरू, योजनाकारहरू, नीति-निर्माताहरू, शिक्षाविदहरू सबैलाई भेला गरेर पेरिसमा एउटा ठूलो सम्मेलन गरेको थियो । सम्मेलनपछि सन् १९५३ मा **The Use of Vernacular in Education** भन्ने रिपोर्ट युनेस्कोले प्रकाशित गरेको थियो । त्यसमा केटाकेटीहरूलाई आफ्नो भाषामा शिक्षा दिनु सबभन्दा राम्रो कुरा हो भनिएको छ । कथङ्कदाचित् बच्चाको भाषा त्यो देशको प्रशासनको भाषा होइन वा विश्वभाषा होइन भने त्यो बच्चालाई आफ्नो मातृभाषाका अलावा अतिरिक्त भाषाहरू पनि पढाउनुपर्छ । बच्चाको मातृभाषा त्यो देशको प्रशासन, सञ्चार र अदालतको भाषा होइन वा विश्वभाषा पनि होइन भने त्यो बच्चाले सरकारी र विश्वभाषा पनि सिक्नै पर्छ, होइन भने ऊ अपाङ्ग हुन्छ भन्ने त्यो रिपोर्टको निष्कर्ष छ ।

नेपालमा भाषिक विविधता

हाम्रो देशको एउटा विशेषता भनेको भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र जातीय विविधता मात्र होइन भाषिक विविधता पनि हो । सन् २००१ को जनगणनाले जम्मा १०० जाति-जनजातिले बोल्ने ८२ भाषाको भिन्नै तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्‍यो । तर ११ ओटाजति भाषाबाहेक अरू भाषाहरू एक प्रतिशतभन्दा कम व्यक्तिहरूले बोल्छन् । दस हजारभन्दा कम व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषा नेपालमा ५८ ओटा छन् । नेपालमा १५ ले भन्दा बढी बोल्ने ११ भाषाहरूमा ५ भारोपेली र ६ भोट-बर्मेली छन् । त्यसैले विभिन्न भाषाहरूमा शैक्षिक सामग्री तयार गर्ने, पाठ्यपुस्तकहरू तयार गर्ने एउटा ठूलो चुनौती छ । यदि कुनै भाषामा न्यूनतम पाठ्यपुस्तकहरू र अरू पढ्ने सामग्रीहरू दिन नसक्ने हो भने त्यो भाषा जानेर धानकोटपारि खाँस्ते काम लाग्दैन । आखिर बच्चाले ५-६ कक्षामा गएर अरू भाषाहरूमा रूपान्तरण हुनै पर्छ । युनेस्कोले पनि त्यो रिपोर्टमा भनेको थियो- विद्यार्थीहरूको शिक्षाचाहिँ मातृभाषामा नै हुनुपर्छ तर अरू भाषाहरू पनि पढ्नु पर्छ । पछि गएर समाजमा र विश्व-समुदायमा आफ्नो भूमिका खेल्ने हो भने उसले अरू भाषाहरू जान्नु पर्छ, जानेन भने उसको जीवन ज्यालढोका नभएको कोठाजस्तै अँध्यारो हुन्छ ।

मातृभाषामा शिक्षा : अधिकार कि कर्तव्य ?

मैले थाहा पाएअनुसार हामीकहाँ तिब्बती भाषा पढाउने १० ओटाजति स्कूल छन् । उर्दू भाषा पढाउने ५० ओटाजति मदरसहरू छन् । नेपाली भाषा पढाउने एउटा मात्रै स्कूल छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा आ-आफ्नै मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्न सकिनेछ भनेर लेखिएको छ । तर सरकारद्वारा दिइनेछ भनेर लेखिएको छैन । समुदायले चाहेमा यस्ता स्कूल खोल्न सक्नेछ भनिएको छ । तर त्यसमा राज्यको के जिम्मेवारी हुन्छ भन्ने कुरा परिभाषित गरिएको छैन । प्राथमिक तहपछि मातृभाषामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारको बारेमा संविधान मौन छ ।

अहिलेको प्राथमिक पाठ्यक्रममा ऐच्छिक विषयको समूहमा मातृभाषा निम्न सकिन्छ । जस्तै डोल्पा वा मुस्ताङका कुनै स्कूलले ऐच्छिक विषयको रूपमा तिब्बती प्रयोग गर्न चाह्यो भने गर्न सक्छ । तर त्यसको लागि शिक्षकको तलबदेखि अरु सम्पूर्ण जिम्मेवारी स्कूलले नै लिनुपर्छ ।

नेपालमा ४८.६१ प्रतिशतले बोल्ने भाषालाई राज्यले राष्ट्रभाषाको रूपमा र शिक्षाको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिरहेको छ । धेरै जस्तो लगानी त्यसमै भइरहेको छ । बाँकी ५१.४८ प्रतिशतले बोल्ने भाषाप्रति राज्यको दायित्व के त ?

शिक्षामा पहुँच सबैको समान छैन, फरकफरक छन् । साक्षरताको हिसाबले हेरियो भने कन्डै १३ लाख जनसङ्ख्या भएको तामाङ समुदायमा सात सय स्नातकहरू मात्रै छन् । एकातिर २० प्रतिशतभन्दा तल साक्षरता भएका २०-२२ ओटा समुदाय नेपालमा छन् भने अर्कोतर्फ राष्ट्रिय साक्षरताको प्रतिशत अहिले ५८.६ प्रतिशततिर पुगिसकेको छ । मारवाडी ८२ प्रतिशत, बाहुन ८० प्रतिशत, क्षेत्री ६६ प्रतिशत, नेवारहरू ७६ प्रतिशतभन्दा बढ्दा साक्षरहरू छन् । तर २० प्रतिशतभन्दा तल साक्षर भएका दलित समुदायलाई र जनजातिहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षा दियो भने उनीहरूको साक्षरता दर एकदमै छिटो अगाडि बढ्छ । शिक्षाक्षेत्रमा धारु र मुस्लिमहरू निकै पछाडि परेका छन् । यिनीहरूमा निरक्षरता प्रतिशत बढी नै छ । त्यस्ता समुदायहरूलाई मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्छ र अतिरिक्त भाषा शिक्षा पनि दिनुपर्छ । यिनीहरूको लागि सरकारले मातृभाषामै प्राथमिक शिक्षाको ठोस कार्यक्रम ल्याउनुपर्छ । (हेर्नुस् Brian V. Street. *Literacy and Development: Ethnographic Perspectives*. London:Routledge & Kegan Paul, 2000.) धारु, चेपाङ, मगर, तामाङ र मुस्लिमजस्ता न्यून साक्षर समुदायहरूलाई माथि उठाउने हो भने मातृभाषामै शिक्षण सामग्रीहरू तयार गर्नुपर्छ । प्रजनन, परिवार नियोजन, जनस्वास्थ्य जस्ता सामाजिक विकासका कार्यक्रमहरूको प्रचार-प्रसारको सामग्री उनीहरूको मातृभाषामा हुनुपर्छ । जो माथि उठिसकेका छन् राज्यले तिनीहरूको स्वास्थ्य गर्नुपर्दैन । तर समाजमा जो सबभन्दा तल परेको छ, उनीहरूलाई माथि

उठाउँदै लैजानुपर्छ। त्यसको लागि उनीहरूको भाषामा सामग्रीहरू उत्पादन गर्नुपर्छ। जीवनजल कसरी तयार गर्ने? सर्वोत्तम पीठो कसरी तयार गर्ने? कम्पोस्ट मल कसरी बनाउने भन्ने कुरा नेपाली भाषामा मात्र बनाएर पुग्दैन। ती सामग्रीहरू अरू भाषामा पनि बनाइदिनुपर्‍यो, ताकि त्यसको सन्देश तुरुन्तै प्रभावकारी होस्, सजिलै सम्प्रेषण होस्। शिक्षा, सञ्चार, न्यायालय, सरकारी कामकाज र प्रचार-प्रसारमा समेत देशका विभिन्न भाषाहरू प्रयोग गर्नुपर्छ। यसमा राज्यको प्रत्यक्ष जिम्मेवारी छ।

राजनैतिक प्रतिबद्धताको खाँचो

राजनैतिक पार्टीहरूको चुनावको घोषणापत्र हेर्ने हो भने सबैले प्रजातन्त्र र समानताको कुरा गरेका छन्। एकपछि अर्को पार्टी र सरकारहरूले 'बिपीको सपना', 'मनमोहनको सपना' मदन भण्डारीको 'जनताको बहुदलीय जनवाद' साकार पार्ने र सामाजिक न्याय दिलाउने कुरा गरेका छन्। तर जब कार्यान्वयनको कुरा आउँछ त्यतिखेर फरक परेको छ। त्यसैले राजनीतिक पार्टीहरूको प्रतिबद्धता भनेको पनि हानीको देखाउने दाँत हुँदै आएको छ। जब पार्टीहरू सरकारमा पुग्छन् र उनीहरूले केही गर्दैनन् वा गर्न सक्दैनन्, त्यसबाट उनीहरूको घोषणापत्रको प्रतिबद्धता खोक्रो रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ।

राज्य-सञ्चालनका निर्देशक सिद्धान्तहरूमा स्पष्टरूपले सामाजिक न्याय र समानताको मीठो कुरा छ। नेपाललाई 'बहुभाषिक मुलुक' भनेर घोषित गरेको छ। काठमाडौँ र धनुषाका स्थानीय निकायहरूमा अधिकांश मान्छेहरूले बोल्ने भाषा 'पनि' प्रयोग गर्न दिने भन्ने कुरा आएको थियो। नेपाली भाषा त प्रयोग भइरहेकै छ। यो प्रयोग गरिनेछैन भनेकै छैन। अरू भाषाहरू पनि 'वैकल्पिक भाषा' को रूपमा प्रयोग गर्दाखेरि कसैको अधिकार हनन हुने स्थिति नै आउँदैन। नेपालीभाषीहरूमाथि कुनै स्थानीय भाषा लादने भन्ने कुरा पनि आउँदैन। जसले आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न चाहन्छ, उसले प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने कुरा मात्रै उठेको हो। यति सामान्य कुरा पनि नेपालमा सह्य छैन भने समानता र सामाजिक न्याय मात्र खोक्रो आश्वासन हो। धनुषामा कसैले मैथिली भाषामा एउटा दरखास्त दियो भने त्यसले काठमाडौँ बस्ने कुनै भाषा बोल्ने व्यक्तिको अधिकार हनन गरेको ठहर्छ? त्यसैले उसले मैथिली भाषा प्रयोग गर्‍यो भनेर अरू भाषा-भाषीले अदालत गएर किन आपत्ति जनाउने ?

त्यसैले संविधान जुन बाटोतिर जान खोजेको थियो, त्यसलाई सर्वोच्च अदालतको निर्णयले छेक्न खोजेको छ। संविधानमा प्रत्याभूत भएका जुन 'सिद्धान्तहरू' छन्, त्यसलाई मान्न खोजेको छ। यो एककिसिमको दुर्भाग्यपूर्ण घटना हो। शोषित त्यसको प्रतिक्रिया के हुन्छ भनेर हेर्न बाँकी नै छ।

एकातिर सर्वोच्च अदालतले शी ५ को सरकारको सार्वजनिक सेवामा राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीमा भर्ना हुन चाहने अधिकृतहरूको पाठ्यक्रमबाट 'नेपाली

विषय' हटाउनासाथ सम्बन्धित मन्त्रालयसँग रायसल्लाह नलिएको भन्ने आधारमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६ (१) को व्यवस्थामा 'आघात पुऱ्याउँछ' भनेर १५ वर्षसम्म नेपाली पढेका स्नातकहरूलाई 'नेपाली विषय' अनिवार्य गर्नु पर्ने निर्णय गर्‱यो भने अर्कोतर्फ स्थानीय निकायहरूमा मैथिली र नेपाल भाषालाई प्रयोग गर्न निषेधाज्ञा जारी गर्‱यो । सरकारी कामकाजमा नेपालमा जीवित भाषाको रूपमा लाखौंले बोल्ने भाषाहरू प्रयोग गर्न पाउँदैन भनेर व्याख्या गर्‱यो । संविधानका "धाराहरू"को अक्षरशः व्याख्या गर्ने हो भने सायद सर्वोच्चको निर्णय सही होला । तर ०४६ सालको जनआन्दोलनको भावनालाई कदर गरेर संविधानमा रहेका राज्यसञ्चालनका निर्देशक 'सिद्धान्तहरू'लाई केलाएर हेर्ने हो भने अदालतको निषेधाज्ञाले ती सिद्धान्तलाई लत्याएको छैन र ?

विभिन्न भाषाभाषीहरूले नेपाली भाषा बोल्नेहरूसँग सामाजिक, आर्थिक राजनीतिक क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धामा जाने हो भने नेपाली भाषा बोल्न र लेख्ने पर्ने बाध्यता छ । जस्तै राजनीति नै गर्ने हो भने नेपाली भाषामा राम्रोसँग बोल्न र भाषण गर्न नसक्नेले नेतृत्व तहमा पुग्न नसोचे हुन्छ । त्यसैले स्रोत, साधन र सत्ताशक्तिसम्म पहुँचको लागि नेपाली एक अचूक हतियार भएको छ ।

तर संविधानमा नेपालमा विभिन्न समुदायले बोल्ने भाषा 'राष्ट्रिय भाषा' हुनेछ भनेर मानिएको छ । ती राष्ट्रिय भाषाहरू कहाँ प्रयोग गर्ने त ? सरकारी सञ्चार माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न हुन्छ कि हुँदैन ? शिक्षामा कुन तहसम्म प्रयोग गर्ने ? सबै जन-जातिहरूले तिरिका राजस्वबाट सञ्चालित प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, साक्षा प्रकाशन, रेडियो नेपाल, नेपाल टी.भी. ती भाषाहरू प्रयोग गर्दछ कि गर्दैन ? सबै जातिका भाषाभाषी-बोल्ने नेपालीहरूबाट कर उठाएर राज्यले एउटा मात्र भाषामा लगानी गर्न पाउँछ कि पाउँदैन ? नेपाली भाषा जान्‱यो भने मात्र जागिर पाउने, अरू भाषा जान्नेले जागिर नपाउने भन्ने किसिमको स्थिति नेपालमा अहिले छ । यसले निश्चित रूपले सामाजिक असमानता, तनाव, असन्तोषहरू ल्याउँछ । पछि गएर त्यसले कस्तो परिणाम ल्याउँछ भन्ने सकिँदैन ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछि रेडियो नेपालले नेपालीबाहेकका अन्य १० ओटा भाषामा जम्मा ५/५ मिनेटको समाचार दिन थालियो । २००७ सालदेखि २०२१ सालसम्म नेपालभाषा र हिन्दीमा पनि समाचार दिइन्थ्यो । २०२२ साल वैशाख १ गतेदेखि स्वर्गित गरिएको त्यो क्रमलाई २०४६ सालपछि फेरि निरन्तरता दिइयो । त्यसमा मैथिली, उर्दू, तामाङ र संस्कृत भाषा पनि थपियो । २०४६ पछिको अर्को परिवर्तन भनेको नेपाल टी.भी.ले मैथिलीमा १-२ ओटा र नेपालभाषामा अहिलेसम्म ३-४ ओटा टेलिफिल्मका सिरियलहरू प्रसारण गरेका हुन् ।

काहिलेकाहीं केही सरकारी प्रचार सामग्रीहरू अरू भाषामा पनि प्रकाशन भएका छन् । जस्तै स्वर्गबासी राजा र रानीको जीवनी तिब्बती र उर्दू भाषामा पनि प्रकाशित

भएको थियो । भाषामा केही खुकुलोपन आएको छ कि भन्ने कुराको यो एउटा सङ्केतचाहिँ हो । तर नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको अत्याधिक प्रचार-प्रसारको लागि राज्यबाट जुन लगानी भइरहेको छ त्यसको तुलनामा अरू भाषाहरूको उत्थान, संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि केही पनि लगानी भएको छैन । स्थानीय निकायहरूले पनि केही गरेका छैनन् । पी.एल. सिंह मेयर भएपछि काठमाडौँ र ललितपुर नगरपालिकाको साइजवोर्डमा रञ्जनालिपि प्रयोग गरी क्रमशः केही स्थानको सडकपाटीमा प्राचीन नाम प्रयोगमा ल्याएका थिए । यसलाई ठूलो युगान्तकारी परिवर्तन ठान्ने हो भने बेग्लै कुरा हो, तर अरू भाषाप्रतिको राज्यको हेराइमा केही पनि फरक आएको छैन । यस कदमको प्रकाश ए. राजले विरोध जनाएकोमा म उहाँलाई बौद्धिक उदारताको लागि बधाई दिन चाहन्छु, कमसेकम दाहाल यज्ञनिधि र अच्युतरमण अधिकारीकै सर्वोच्च अदालत पुग्नुभएनछ । चन्द्रशमशेरले सन् १९१२ मा खडा गरेको 'गोर्खा-भाषा प्रकाशनी समिति' को उद्देश्य 'मकैको खेती' जस्ता किताब फेरि निकाल्नेलाई हतोत्साहित गर्नु थियो, सबै प्रकाशनमाथि सरकारी नियन्त्रण कायम गर्नु थियो । अहिले पनि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा भाषाको मामिलामा चन्द्रशमशेरको सोचले नै निरन्तरता पाइरहेको छ । देश र समाज फेरिदै गएर सन् २००४ सम्म पुग्दा धेरै परिवर्तन भइसक्यो । तर राज्यचाहिँ अहिले पनि सन् १९१२ को चन्द्रशमशेरको सोचअनुरूप चलन खोजिरहेको छ ।

भाषा-समुदायको भूमिका

भाषामा प्रजातान्त्रीकरणको कुरा राज्यले मात्रै गर्ने कुरा होइन । त्यस्तो भाषा बोल्ने समुदायको पनि जिम्मेवारीको कुरा हुन्छ । नीति-निर्माण र स्रोत-परिचालन गर्ने संस्थाको हिसाबले राज्यको जिम्मेवारी त अवश्य नै छ । तर विभिन्न भाषा बोल्ने समुदायहरूको पनि केही जिम्मेवारी छन् । त्यस्ता विभिन्न समुदायहरूले आफ्नो भाषालाई प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्ने र विकास गर्ने खालका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने, विद्यालयहरू खोल्ने कामहरू गर्नुपर्दछ । नेपालमा धुप्रै विद्यालय/कलेजहरू समुदायकै पहलमा खुलेका हुन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयका ६१ ओटा आङ्गिक क्याम्पसहरूमध्ये ६ ओटा मात्रै श्री ५ को सरकारले स्थापित गरेका थिए । अरू सबै समुदायले नै खोलेका क्याम्पसहरू हुन् । अस्कल, महेन्द्र मोरङ, पृथ्वीनारायण क्याम्पस आदि सबै स्थानीय समुदायले खोलेका हुन् । २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-२०३२ पछि समुदायले स्थापना गरेका सबै क्याम्पसहरू सरकारले त्रि.वि.वि.मा गाभेको हो । त्यसैले फेरि पनि विविध भाषा-भाषी समुदायका नेताहरू अगाडि आउनुपर्‍यो । आफ्नो भाषा, संस्कृति र जातिको अस्तित्वरक्षा र विकास गर्नको लागि अगाडि बढ्नुपर्‍यो । सबै कुरा सरकारले गर्नुपर्छ भन्ने कुरा गलत छ । समुदाय आफैलाई आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रति मायामोह छैन भने सरकारले हेरेन भन्ने अधिकार पनि त्यो समुदायलाई रहन्न । त्यसैले समुदाय आफैले

प्राथमिक स्कूलहरू खोल्नुपर्‍यो अनि समर्थन र सहयोग गर्नुपर्‍यो भनेर सरकारलाई दबाब दिनुपर्दछ ।

तिब्बतीहरू नेपालमा १८,२६१ मात्र छन् । तर उनीहरूले आफ्नो स्कूल खोल्नेदेखि लिएर गुम्बा बनाउने, आफ्नो भाषामा पत्रपत्रिका चलाउनु, क्यालेन्डर निकाल्नु, पुस्तक पसल खोल्नु करोडौं लगानी गरिरहेका छन् । त्यस्तै मारवाडीहरूले आफ्नो समुदायको विकासको लागि जति लगानी गर्छन् त्यति अरू जाति वा समुदायहरूले कमै गर्छन् । मारवाडीहरूजस्तै अरू जातिका मानिसहरू धनी नभएका होइनन् । थकालीहरू, नेवारहरू, गुरुङहरू, राई, लिम्बूहरूमा प्रशस्त धनी पनि छन् । तर उनीहरूले आफ्नो जाति र भाषाको विकासको लागि कति खर्च गरेका छन् त ? कतिओटा स्कूल खोलेका छन् ? कतिओटा पुस्तकालयहरू खोलेका छन् ? कतिओटा पुस्तक-पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशन गरेका छन् ? जमरी इस्लाम धर्मावलम्बीहरू, तिब्बतीहरू र मारवाडीहरूले सामाजिक कामहरू गरेका छन्, त्यति अन्य समुदायबाट भएको पाइँदैन । २०४६ सालपहिले पनि आफ्नो भाषा-संस्कृतिको प्रचार गर्नको लागि मुसलमानहरूले अधिराज्यभरि 'मदरसाहरू' चलाएका थिए तर अरू समुदायले किन त्यसो गर्न सकेनन् त ?

आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृतिको माया छ भने ती समुदायका धनीमानीहरूले लगानी गर्नुपर्‍यो । एउटा विवाहमा १५ औं लाख रुपियाँ खर्च गर्ने मान्छेले एउटा स्कूल खोल्नुको लागि १५ हजार रुपियाँ चन्दा दियो भने ठूलो कुरा हुन्छ । तर त्यसो गरिरहेका छैनन्, किन ? सरकारले केही गरेन भनेर मात्र पुराँदैन, समुदाय आफैले पनि के-के गर्न सकिन्छ, ती कामहरू गर्नेतिर लागियो भने सरकारलाई पनि उचित दबाब दिन सकिन्छ ।

भाषा सापेक्षिक नीति

एकातिर लिपि भएका, व्याकरण भएका, साहित्यसम्पन्न, सयौं/हजारौं पुस्तकहरू प्रकाशित भएका भाषाहरू नेपालमा छन् भने अर्कोतिर एक हजारभन्दा कम व्यक्तिहरूले बोल्ने र लिपि नै नभएका भाषाहरू पनि थुप्रै छन् । व्याकरण, शब्दकोश, लिपि बनाउनुपर्ने भाषाहरू पनि थुप्रै छन् । त्यसैले सबैको लागि एउटै प्याकेजको समाधान नेपालमा छैन । यस समस्यालाई समाधान गर्न सापेक्षरूपले हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने सबभन्दा तल परेका समुदायहरूलाई माथि उठाउनेतिर प्राथमिकता दिनुपर्दछ । उनीहरूलाई एकातिर छाडेर भाषा, संस्कृति र धर्मको नाममा सम्पन्न भाषा समुदायहरूमा मात्र लगानी गरियो भने फेरि पनि असमानता हुन्छ । राज्यको लगानीको दुरुपयोग हुन्छ । त्यसैले हामीले विभिन्न भाषाको स्थिति हेरेर अगाडि बढ्नुपर्छ । जस्तै तराईका थारूहरू तथा पहाडका तामाङहरू आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक हिसाबले पछि परेका छन् । पहिले उनीहरूलाई हेर्नुपर्‍यो, तब मात्रै सामाजिक न्यायको बाटोतिर गइन्छ । समानता भनेर

सबै भाषालाई एउटै डोकोमा राखेर हेर्ने कुरा आउदैन। काठमाडौं उपत्यकामा निरपेक्ष गरिबहरू ४ प्रतिशत मात्र छन् जबकि राष्ट्रिय औसत ३८ प्रतिशत छ। तर पहाडी क्षेत्रमा निरपेक्ष गरिबीको रेखाभन्दा तल ५६ प्रतिशत जनसङ्ख्या छ। यस आधारमा हेर्दा हामीले सम्बोधन गर्नुपर्ने सामाजिक मुद्दाहरू समुदाय र ठाउँ हेरी फरकफरक छन्। ती सामाजिक समस्याहरूलाई हामीले नकारेकाले मानिसहरूले बन्दुक बोकेका छन्। भोटले समाधान भएन भने मान्छेले बन्दुक उठाउँछ। त्यो प्राकृतिक कुरा हो। हामी यति समयभित्र समस्याको समाधान गछौं भनेर सरकार र पार्टीहरूले गरेर देखाउनुपर्‍यो चाहे त्यो गरिबी र असमानताको कुरामा होस् वा भाषिक वा सांस्कृतिक असमानताको समस्यामा होस्।

ससदीय व्यवस्था सर्वोत्तम व्यवस्था हो। यसको विकल्प छैन। तर वर्तमान आर्थिक-सामाजिक-राजनीतिक-भाषिक-सांस्कृतिक समस्याहरू राज्यले समाधान गर्न सक्नुपर्‍यो। समस्याहरू समाधान पनि भएनन् र गरिबी, असमानता, विषमता फुन्-फुन् बढ्दै गए भने मान्छेहरूले निश्चित रूपले यसको समाधान खोज्छन्। त्यसलाई कसैले रोक्न सक्दैन। यसरी समाधानका विकल्पहरू खोज्दाखेरि के हुन्छ, भन्न सकिन्न।

हामीले खिचातानी र अनावश्यक विवादमा धेरै समय र स्रोतहरू बर्बाद गरिसकेका छौं। नेपालको लागि अब धेरै समय छैन। एकातिर भारत छ, जसको वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर ७-८ प्रतिशत छ अर्कोतिर चीन छ, जसको वार्षिक आर्थिक वृद्धिदर ११-१२ प्रतिशत छ। नेपालमा जनसङ्ख्या वृद्धिदरचाहिँ २.२५ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिदरचाहिँ ३.७५ प्रतिशत छ। दुईओटा विकसित र विशाल गणतन्त्र देशहरूको बीचमा च्यापिएको एक निरीह हिन्दू अधिराज्य कति दिनसम्म टिक्ने यसरी मात्र? त्यसैले हामीले चाँडै सुधार गर्ने खालका कार्यक्रमहरू ल्याउन सकेनौं भने अबका दिनमा धेरै गाह्रो हुनेछ। दिनानुदिन बेरोजगारी बढिरहेको छ। ३८ प्रतिशत जनता निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि बाँचिरहेका छन्। ४८ प्रतिशत आंशिक बेरोजगार र १४ प्रतिशत श्रमशक्ति पूर्ण बेरोजगार रहेको देशमा सिंहदरबारको प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभामा प्रतिनिधित्व भएका संसद्वादी पार्टीहरू कुस्ती खेल्दै रहने अनि त्यस इतर राजनीतिक शक्तिहरू बन्दुक बोक्ने हो भने त जनताले अबश्य पनि समस्यासमाधानका उपायहरू खोज्नेछन्। त्यसैले सामाजिक, राजनैतिक, भाषिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक विभेदका समस्याहरू र तिनका शीघ्र समाधानतिर हामी सबैले ध्यान, समय र बुद्धि लगानी गर्नुपर्‍यो।

भाषा अबसान

सन् २००१ को जनगणनाअनुसार १६,२२,३३८ भ्रगरहरूमध्ये ५२.५ प्रतिशतले आफ्नो भाषा बोल्न छाडेका छन्। त्यस्तै १८,६७३ थकालीहरूमध्ये ५०.४ प्रतिशतले, ५,४३,५७१ गुरुङहरूमध्ये ३७.६ प्रतिशतले, १२,४५,२३२ नेवारमध्ये ३३.६ प्रतिशतले आफ्ना-आफ्ना भाषा बोल्न छाडेको देखिन्छ। संसारमा जीवित ६,९७० भाषाहरूमध्ये

प्रत्येक हप्ता १ भाषाको हिसाबले वर्षमा ५२ भाषाको अवसान भइरहेको तथ्याङ्क प्रकाशित भएको छ। आउँदो १०० वर्षसम्ममा हाल संसारमा बोलिने ८० प्रतिशत भाषा सधैंका लागि इतिहासको गर्भमा विलुप्त हुनेवाला छन् (हेर्नुस्: Daniel Nettle and Suzanne Romaine. **Vanishing Voices: The Extinction of The World Languages.** Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 241)। जैविक विविधताका पक्षधर हामी एकप्रकारका किट-पतिङ्गर र फारपात विलाइमा ठूलै बिलौना गर्दै आएका छौं। तर भाषाजस्तो कुनै एक जाति-जनजातिको पहिचान तथा संस्कृतिको धरोहर सिद्धै विलय भएकोमा हाम्रो चिर उपेक्षा रहँदै आएको छ।

भाषा-अवसान वा विचलनका अनेकौं कारणहरू होलान्। त्यसमध्ये राज्यको एकाङ्की भाषा-नीति, पक्षपातपूर्ण भूस्वामित्व, अनियन्त्रित बसोबास तथा आप्रवासन र सहरीकरण, शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन र न्यायालयमा अमूक भाषाको आधिपत्य, भूमण्डलीकरण आदि प्रमुख छन्। अरू महत्त्वपूर्ण कुरा भनेको अमूक भाषा समुदायको आत्म-पहिचानप्रतिको मूल्य र मान्यता तथा समाजका अन्य भाषा-समुदायहरूको सहिष्णुता वा असहिष्णुता हो। National integration र globalization का दुई पाङ्गाले संसारभरिका निरीह भाषाहरूलाई निर्मम रूपले समाप्त गर्दै लगेको छ।

श्री ५ को सरकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमीअनुसार हालै मात्र शोर्पा भाषा र चाभ्लिङ राई गरी १३ भाषाको कक्षा १-५ सम्म ऐच्छिक विषयको रूपमा सरकारी स्कूलहरूमा पढाउन थालिएको देखिन्छ। त्यस्ता भाषाहरूमा लिम्बू, तामाङ, नेपालभाषा, थारू, अवधी, भोजपुरी र मैथिली (कक्षा १ देखि ५ सम्म), राई बान्तवा र मगर (कक्षा १ देखि ३ सम्म), गुरुङ (कक्षा १ देखि २ सम्म मात्र), शोर्पा (कक्षा १ मात्र) पढाइ हुन्छ। ती भाषाहरू कहाँ कति, स्कूलमा पढाइन्छ, कति विद्यार्थी पढ्छन् भन्ने तथ्याङ्क कतै उपलब्ध छैन। एक भाषाको पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा रु. ६५,०००/- खर्च हुने गरेको छ। यसै गरी पाठ्यपुस्तक १००० प्रति छपाइमा जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले रु. १,६१,०००/- खर्च गर्दै आएको छ। तर यी भाषाहरू पढाउन श्री ५ को सरकारले न कुनै शिक्षक दरबन्दी दिन्छ, न शिक्षक तालिम नै उपलब्ध छ, न छापिएको भाषा-सामग्रीबारे समुदायबीच जानकारी पुऱ्याउँछ। तयार भएको सामग्रीको प्रयोगको कुनै मूल्याङ्कन, अनुगमन तथा सर्वेक्षण हुँदैन। (कान्तिपुर दैनिक, चैत्र १४, २०५८)।

शिक्षामा धर्म र नश्व

श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार गरेको भिन्न-माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम (२०४०/२०५५) अनुसार कक्षा ६, ७ र ८ सम्म हप्तामा ३ दिन ४५ मिनेटको दरले वर्षभरि (२२० दिन) पढाउन व्यवस्था गरिएको अनिवार्य संस्कृत विषयमा ५० अङ्कमध्ये कमसेकम १६ प्राप्त गरी छुट्टै उत्तीर्ण

हुनुपर्छ। पढाइने शब्दज्ञान, क्रियाज्ञान, वाक्यज्ञान, शब्दभण्डार र व्याकरणज्ञान पढ्नुपर्ने शैक्षिक आवश्यकतालाई यसरी परिभाषित गरिएको रहेछ

“हाम्रो संस्कृति, नैतिक मूल्य र मान्यताको आधार, राष्ट्रभाषा र अनेक राष्ट्रिय भाषाहरूको स्रोत भाषा प्राचीन ज्ञान विज्ञानको मूल्यवान् भण्डार भएको हुँदा संस्कृत भाषामा सुरक्षित विषयवस्तु नेपाली बालबालिकालाई परिचय दिन साधारण विद्यालयतर्फ संस्कृतलाई कक्षा ६ देखि ८ सम्म अनिवार्य पठनपाठन गराउने नीति लिइएको छ।”

तर पाठ्यक्रममा पढाइने संस्कृत शब्दहरूमा उल्लेखनीय केही शब्द यस्ता छन् :

कक्षा ६	कक्षा ७	कक्षा ८
उरुक (पैन्ट)	वञ्चक (crafty)	अड्नी (pencil)
प्रावारक (कोट)	बधिर (deaf)	धारिणी (rack)
युतकम् (सर्ट)	गुल्फ (the ankle)	सञ्चिका (file)
पादवस्त्र (मोजा)	तडाग (a tank; a pond)	निर्यास (gum)
शिरवस्त्र (टोपी)	कन्दुक (a ball for playing)	सुधाखण्ड (chalk)
उपानह (जुता)	कटाह (a pan, a well, a winnowing tray)	वसा (the brain, fat, marrow)
स्वेदक (स्विटर)	धौत (wash)	पर्णपुटक (दुनु/बोहोती)
		श्यामपट्ट (black-board)

के यी शब्दहरू नेपालमा कुनै सामाजिक सन्दर्भमा ११-१३ वर्षका कलिला बालबालिकाहरूले प्रयोग गर्न सक्छन्? सक्तैनन् भने यी शब्दहरू पढाउनको अर्थ के होला? निकयौल गर्न सार्नै गाह्रो छ।

आफूलाई वैदिक संस्कृति र हिन्दूधर्मका अनुयायी “आर्य” वंशज ठान्ने ममुदायका अग्रजहरूले आजभन्दा ऊँडै ३५०० वर्षअगाडिका समाजमा प्रतिस्थापित “मूल्य र मान्यता”लाई “हाम्रो” भन्ने दाबी गर्नु उदेकलाग्दो कुरा नहोला। प्राचीन ज्ञान-विज्ञानको मूल्यवान् भण्डारको रूपमा संस्कृत आफैमा अद्वितीय होला। तर त्यसको ११-१३ वर्षे कलिला बालबालिकाले त्यो मूल्यवान् भण्डार कसरी खोल्लान् र उपयोग गर्लान्? त्यो पनि सोचे बेस होला कि?

नेपालजस्तो बहुजातीय-बहुभाषिक तथा बहुधार्मिक मुलुकमा धर्मको कुरा लेख्दा/बोल्दा/पढाइ हुँदा नेपाल सरकार, सङ्ख्या विभागले २००८/११ सालमा लिएको जनगणनाको चिरस्मणीय परिभाषा सम्झे कल्याण होला। यसमा धर्मबारे निम्न कुरा लेखिएको छ :

“पञ्चायन (गणेश, शिव, विष्णु, सूर्य र देवी) आजापूजा गर्नेहरू जस्तै बाहुन, क्षेत्री, मगर, घर्ती, गुरुङ, सार्की,

दमाई इत्यादिलाई हिन्दू धर्ममा लेख्नु। कुनै मानिसहरूको धर्म यो धर्म भनी छुट्टयाउन नसकेमा उनीहरूको जन्मदा मर्दाको रीतिथितिबाट र व्यवहारबाट यी माथि लेखिएका धर्ममा कतापट्टि ढल्किन आउँछ उसैलाई धर्म कायम गरी लेख्नु।" (नेपालको जनगणना २०१४, सङ्ख्या विभाग, पृ. ३६, परिभाषा र नियमावली।)

बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, खस आदिले मष्टो पूजामा आधारित धार्मिक लोकपरम्परालाई "केही परिवर्तित रूपमा" भए पनि आफ्नो कुलायन देवताको रूपमा तिनको स्मरण अभूषण राखेकोमा कुनै मतभेदान्तर छैन। तर रगतको बलि नचढ्ने सात्त्विक 'दूधे मष्टो' वा तीखा दाँतले बोकाको घाँटी छिनी रातो तातो रगत चुस्ने तामसीरूपी धामी र 'दह्रो मष्टो'को उल्लेख वेद, उपनिषद्, गीता वा पुराणमा कतै भएजस्तो लादैन। (हेर्नुस्- Prayag Raj Sharma, "The Matwali Chhetris of Western Nepal." *The Himalayan Review, A Journal of Nepal Geographical Society*. Kathmandu: Vol IV (1971) pp. 43-60; Marc Gaborieu, "Note Preliminary sur le dieu Masta" *Objets et Mondes*, Tome IX, Fasc 1, Paris, 1969, pp. 19-50.) यो सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासबाट धर पाउन कुलचन्द्र कोइराला वा गुठी संस्थाका तत्कालीन अध्यक्ष रामबहादुर रावलको भनाइअनुसार

कुरु, पाञ्चल, कान्यकुब्जबाट पहाड पसेका ब्राम्हण, रजपूत र अन्य जातिले पनि मान्ने गोष्ठ पूजा, गोष्ठ देवता, कुलदेवताको रूपमा मानिने मरुत् (मष्टा) र अन्य ग्राम देवताको मान्यतालाई पूर्णतः स्वीकार गरेका छैनन्। कुमाउँनी ब्राम्हणहरू मष्टा पुज्दैनन्। किन्तु पूर्विया ब्राम्हणहरूको संसर्गमा रहेका जातिले मष्टो पुज्ने गरेको पाइन्छ। (कुलचन्द्र कोइराला, नेपाली खस बाहुनका कुल देवता मष्टो काठमाडौं, गुठी संस्थान २०४२, पृ. ४७-४८)

डा. प्रयागराज शर्माज्यूको खोजपूर्ण लेख, "The Divinities of the Karnali Basin in Western Nepal" (हेर्नुस् *The Anthropology of Nepal*. Edited by Christoph von Haimendorf. Warminster: Aris & Philips Ltd., 1974, pp. 240-260) अनुसार कर्णाली भेकमा पुजिने ६०/६१ मष्ट/मष्टो देवताका निम्न विशेषताहरू छन् (१) यहाँ पुजिने देव/देवी हिन्दू र बौद्धधर्ममा कतै उल्लेख छैन (२) यिनीहरूको ६०/६१ नाउँमा धेरै वा सबैजसो संस्कृत-भाषाका छैनन् (३) यी देवी/देवताहरू अमूर्त छन्, एक दुङ्गा/काठ वा त्यसको समूहमा पुजिन्छ। (४) यी देवस्थलहरू पहाडका डाँडा वा टुप्पोमाथि छन् तर त्यहाँ पूजास्थलमा खालि एउटा

घण्टाबाहेक प्रायः अरू धार्मिक सङ्केत शून्य छन् । (५) यी स्थलहरूमा धामी पुजारी छन् । (६) यी देव-देवीका वाहनहरू हिन्दू देवदेवीका कुनै वाहनसँग मेल खाँदैनन् । (७) त्यहाँ कुलीन र अभिजात्य ठकुरीहरूले कुलदेवताको रूपमा पुजिने चन्दननाथ र भैरवनाथको उत्पत्तिको कुनै पत्तो छैन । यसकारण यसमा कुनै शङ्का रहँदैन कि यी मष्ट/मष्टा/मष्टो Middle Indo-Aryan zAb most a= top, summit, brain, head अर्थात् टाकुरोमा अवस्थित अमूर्त देवतासँग सम्बन्धित छ । हेर्नुस् Ralph Lilley Turner. **A Comparative Dictionary of The Indo-Aryan Languages** (London: Oxford University Press, 1966, p. 517, Vol. I Entry No. 9926 मष्ट) । सम्भव छ खस जनजातिहरू यिनै टाकुरामा लगेर आफ्ना परिवारजनका पार्थिव शरीरलाई वायु-संस्कार गर्थे र यिनै पितृको सम्झनामा तत्तत्स्थानलाई पूज्यस्थलको रूपमा पछि पुजिन थाले । यस धर्मलाई वैदिक, हिन्दू भन्नु वा यसका खस-मगर पुजारीलाई आर्य भन्नु-नभन्नु तर्जबिजको कुरा मात्र हो । मष्टोलाई ऋग्वेदका 'मरुत'हरूसँग साइनो जोड्न पुग्ने कुलचन्द्र कोइरालाको प्रयास र सांस्कृतिक चाहनालाई भाषावैज्ञानिक खोजले पुष्टि गर्न सम्भव छैन ।

श्री ५ को सरकार, सङ्ख्या विभागको परिभाषाअनुसार नेपालमा ६ थरी धर्म हुने भयो (१) पार्थिव शवको अग्नि-संस्कार गर्ने (२) शवलाई धरतीमा गाड्ने (३) शवको अग्निसंस्कारपछि बाँकी खरानी पवित्र नदीमा सेलाउने (४) अग्निसंस्कार पछि खरानी कलशमा राखेर धरतीमा गाडेर त्यसमाथि (चिता) चैत्य बनाउने । (५) शवलाई नै पानीमा सेलाउने (६) शवलाई अग्लो स्थलमा लगी चिल-गिद्धको आहार गरी वायु संस्कार गर्ने । जल, वायु, अग्नि, पृथ्वी, आकाश, पञ्चतत्त्वलाई नै अन्तिम समाधिस्थल मान्ने प्रकृति-पितृ पूजन-प्रधान धर्महरू (Animism, Nature-Worship / Ancestor-Worship) मात्रै नेपाल वा भरतखण्ड/आर्यवर्तमा प्रचलित देखिन्छ । यसमध्ये ४ थरीकै पुरातात्विक अवशेष हालसम्मको उत्खननले भारतीय भूखण्डमा उजागर गरेको छ तर यिनीहरूमध्ये कुनलाई वैदिक, आर्य र हिन्दू मान्ने निस्क्याँल गर्न बाँकी नै छ ।

कम्तीमा नेपालका एक श्रेष्ठ चिन्तक तथा बरिष्ठ लेखक श्री मदनमणि दीक्षितले लेख्नुभएको लेख सङ्कलन 'त्यो युग वैदिक युगसम्बन्धी साधारण टिपोट' (काठमाडौँ: समीक्षा प्रकाशन-४, २०४६) वा दिबङ्गत प्रतिभाशाली कुलचन्द्र कोइरालाको नेपाली खसबाहुनका कुल देवता मष्टो (काठमाडौँ गुठी संस्थान, २०४२) वा जुम्ला, दुल्लु र दैलेखसम्म पुजिने देवताहरूको धार्मिक समूहको बारे डा. प्रयागराज शर्माद्वारा लिखित "सामान्य चर्चा" (हेर्नुस्- कर्णाली प्रदेश : एक षिटो अध्ययन सम्पादक भीमप्रसाद श्रेष्ठ, सामाजिक अध्ययन समुदाय, खलङ्गा, जुम्ला, २०२८ पृष्ठ ८१-१०४) पढे सांस्कृतिक आदर्श र सामाजिक यथार्थमा कति अन्तर छ धर्नाइ हुन्छ । गोत्र-प्रवरको उत्पत्ति सम्बन्धमा John Brough को The Early

Brahminical System of Gotra and Pravara (Cambridge: Cambridge University Press, 1953) हेरेमा यसको सामाजिक आधार प्रस्टिन्छ ।

गोत्र-प्रवरको नाम सादृश्यको आधारमा गोत्र-प्रवरको हांगा-बिंगामार्फत वा भाषाको आधारमा आफूलाई वैदिक आर्य र हिन्दू सम्झने नेपाली ठकुरी, क्षेत्री र बाहुन समुदायको ४-५ सय वर्षयताको सामाजिक इतिहास पल्टाएर हेरे स्पष्ट हुन्छ- भाषा Indo-Aryan बोल्दैमा सबै वैदिक ऋषिका सन्तान वा आर्य हुँदैनन् । यो त अङ्ग्रेजी बोल्ने सबै Anglo-Saxon हरू हुन् भनेजस्तै हुन्छ ।

जननी भाषाको प्रश्न

खस भाषाकै कुरा गरौं । यसको माउ भाषा वा स्रोत न वैदिक संस्कृत हो न Classical Sanskrit नै हो । यो त Middle Indo-Aryan (A.D. 1000-1200) को Eastern Pahadi को एक प्रशाखा हो भन्ने कुरा डोटी र जुम्लाको भाषिकाहरू हेरे पुग्छ । यस भाषाको सबभन्दा पुरानो नमूना हो सन् १३२९ को द्विभाषीय आदित्य मल्लको १२-हरफको एक अभिलेख । यो अभिलेखको १२ हरफमध्ये ६ हरफ तिब्बती भाषामा छ भने ६ हरफ खस कुरामा छ । यो भाषा र आजको "मानक र शिष्ट" मानिएको नेपालीमा त्यति नै फासला छ जति त्यो अभिलेखको भाषा र संस्कृतको बीचमा छ । यस भाषाको माउ भाषा यही नै हो भन्ने ठोस भाषाशास्त्रीय प्रमाण अहिलेसम्म पेस भएको देखिँदैन । एक थरी भाषाशास्त्रीहरू यो भाषा राजस्थानीसँग साङ्गो जोड्न पुग्छन् भने अर्काथरी भाषाविदहरू दादी (काश्मीरको भाषा) सँग । सर राल्फ लिलि टर्नरअनुसार

Nepali appears to have belonged originally to a dialect group which included the ancestors of Gujarati, Sindhi, Lahanda, Punjabi and Hindi The close resemblance of the Pahari languages with the Rajasthani is due rather to the preservation of common original features than to the introduction of common innovations.

(Turner: 1931:xiii)

तर डा. सुनीतिकुमार च्याटर्जीको मतअनुसार :

In the first millennium A.D. there is no evidence of the spread of the Aryan languages into the Himalayan regions. Probably, the Dardic-speakers (Khas or other hill tribes) were penetrating into the central Himalayan areas and their Dardic -- Khasa speech was later overlaid by Indo-Aryan from the Midland. (S.K.

Chatterjee, Selected Writings. New Delhi : Vikas,
1978, p. 58.)

दादीभाषा बोल्ने खसहरू आर्य-नश्लकै हुन् भन्ने भाषावाहेक कुनै आधार छैन। तर भाषा र नश्ल एउटै कुरा होइन भन्ने आजको Physical Anthropology को अति सामान्य प्रतिस्थापना हो।

मनुस्मृतिमा किराँत, शक, हुण, म्लेच्छ, लिच्छवि, मल्ल, चीन, फल्ल, द्रविड सबैलाई भ्रष्ट वा 'ब्रात्य' भनेर एक वर्गमा हालको त्यसै होइन होला।

तीनैथरी द्विजातिले सजातीया स्त्रीबाट पैदा गरेका पुत्रहरू यदि उपनयन संस्कारहीन र गायत्रीहीन भएका छन् भने तिनीहरू "ब्रात्य" कहलाउँछन्। (१०:२०) ब्रात्य क्षत्रियबाट त्यस्तै सजातीया स्त्रीमा पैदा भएको सन्तानका देशभेदले गर्दा सात नाम छन्— फल्ल, मल्ल, लिच्छवि, नट, करण, खस, द्रविड (१०:२२), पौंड्र, ओड्र, द्रविड, काम्बोज, यवन, शक, पारद, पल्लव, चीन, किरात, दरद, खस— यी देशका निवासीहरू क्रियालोप (उपनयनादि संस्कार नहुनु) ले गर्दा शूद्र भएका हुन्। उपनयनादि संस्कारहीन हुन गए भने ती चाहे आर्यभाषा बोलून् चाहे म्लेच्छभाषा बोलून् "दस्यु" कहलाउँछन्। १०:४४) (मनुस्मृति चक्रपाणि शर्मा चालिसे। काठमाडौं, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, २००३ पृ. ३६६)

भोटको खारी-प्रदेशबाट तल ओर्लेका नागराजवंशी खसमल्लहरू वा पालवंशीय राजाहरू पहिले बौद्ध धर्मावलम्बी देखिन्छन्। पछि इस्लाम धर्मावलम्बी विदेशी शासनको मार खप्न नसकी पहाड पसेको कुरा कन्नौजिया (कान्यकुब्ज), कुमाई, पूर्बिया (गौड) र दक्षिणात्य बाह्मणहरूको धार्मिक, सामाजिक र सांस्कृतिक प्रभावमा आई हिन्दूकरण भएका हुन्। इस्वी १५औं-१६औंका बाइसे (कर्णाली क्षेत्र) र चौबीसे (गण्डकी क्षेत्र) का शासकहरू र १२औं-१३औं शताब्दीका खसमल्ल-पालवंशीहरू एकै नश्लका हुन् भन्ने कुनै ठोस प्रमाण छैन। त्यसैले ऋषिकेश शाहको शब्दमा The history of the period between the fall of the Malla dynasty in the Karnali Region in the 14th-century and the rise of the twenty-two and twenty-four principalities in the 15th-century remains largely unexplored. There is also a difference of opinions between Tibetologist Giuseppe Tucci and Sanskritic angle of P.R. Sharma on whether the Khas Malla dynasty originated in Tibet or somewhere on the southern slope of the Himalaya. (Contributions to Nepalese Studies, Vol, I; No. 2 (June 1974) pp.126-127), बास्तबमा बाइसे-चौबीसेका कुनै ऊरां ठकुरी वा मतवाली ठकुरीहरूको बंशावली हराएमा "मगर गाउँ

पसू" भन्ने शिखरनाथ सुवेदीको 'धरगोत्र प्रवरावली'मा (वाराणसी: १८२६) अमरवाणी त्यसै फुटेको होइन होला। त्यसको ज्वलन्त उदाहरण "कास्की र लमजुङका महाराज" जङ्गबहादुर कुँवर (पछि श्रीमद्राजकुमारात्मज राणा) नै छन्। अहिराम, रामकृष्ण र बालनरसिंह कुँवरभन्दा अधिको वंशवृक्षमा धेरै अलमल छन्। कपोलकल्पित हांगाबिगा फागिएर चित्तौरका राणा साझासम्म पुग्छ। (हेर्नुस्- गोर्खाधरगोत्रप्रवरावली। वाराणसी : सुब्बा होमनाथ केदारनाथ, पन्थौं संस्करण, १८८५) भारतका रजपूतहरू (अग्नि कुलका हुन् वा अन्य सूर्य र चन्द्र वंशका) सबै हूण र भारतीय रैथानेहरूको विजातीय विवाहका सन्ततिहरू हुनुमा कुनै सन्देह छैन। (हेर्नुस्- Romila Thapar, **Ancient Indian Social History.** (New Delhi: Orient Longman, 1978)। नेपालको त कुरै छोडौं। यहाँका कुनै "आर्य नश्लका वंशवृक्ष" १६औं शताब्दीभन्दा माथि पुग्दैन।

कमसेकम जुनजुन थर वा "वैदिक शाखा"का वंशावलीहरू प्रकाशित भएका छन् वा प्रकाशित हुने तरखरमा छन्, अधिकांशको time-depth बाइसे-चौबीसेको स्थापना र विलयभन्दा अधिको छैन। छ भने अत्यन्त स्वागत, अध्ययन र विश्लेषणयोग्य होला। अन्यथा उही नेपाली प्रोफेसर (हाल सेवानिवृत्त) बालकृष्ण पोखरेलको खसजातिको इतिहास (विराटनगर उदात्त अनुसन्धान अड्डी, २०५५) जस्तै प्रमाणरहित-प्रकल्पनाले अतीतमा विचरण गर्दै इसापूर्वका कैयौं सहस्राब्दिभन्दा अधिको इजिप्टको खसजाति, भाषा र संस्कृतिले दिग्विजय गरेको पढे पनि केही हानि नहोला। इतिहासको इति ह र आस उपलब्ध तथ्यहरू बेवास्ता गरेर वैदिक, आर्य, हिन्दू वा खस आदि शब्दहरूमै आत्मरति गर्दै विभोर हुनुपर्ने नेपाली नागरिकलाई छैन। Protohistoric Period देखि नै नेपाल हिमाल विभिन्न नश्लका मानवहरूको आवत-जावत हुने दक्षिण एसिया उपमहाद्वीपको चौबाटोमा अवस्थित पर्वतशृङ्खला, हिमनदी र उर्वर उपत्यकाहरूले सजिएको भूभाग हो। यहाँ कसैको रगत नीलो छैन, कोही फरा बर्णको छैन, कोही यायावर र रमन्ते जीवन मात्र बिताउने, अनि अश्वमेघ यज्ञ गर्ने, शुद्ध अग्निपूजक, सोम रसपान गर्ने, अश्ववाहन, रथयात्री र गाईगोठमा बास बस्नेहरू छैन, भए भेउ पाइन्न। (हेर्नुस् - रामशरण शर्मा **Looking for the Aryans.** New Delhi, Orient Longman, 1995 ; Gordon V. Childe. **The Aryans: A Study of Indo-European Origins.** : London, Kegan Paul, Trench and Tubner, 1926; G.M. Bongard - Levin. **The Origin of Aryans: from Scythia to India.** New Delhi: Arnold-Heinemann, 1980.)

सन् १७६८/६९ पछि काठमाडौं उपत्यकामा बसाइँ सरेका पर्वते ब्राह्मण, क्षत्रियहरूको वंशवृक्ष दुई-अठ्ठाईसय वर्षभन्दा परको छैन। (हेर्नुहोस् प्रकाश ए. राज, **Brahmins of Nepal.** Kathmandu : Nabeen Publication, 1996)। त्योभन्दा पहिले मुगल बादशाहहरूको दमन असह्य भएर आर्यावर्तबाट पूर्वी वा पश्चिमी

पहाडमा दक्षिणतिर वा पश्चिमतिरबाट हिमाल उक्लेको अर्को २०० वर्ष पर भयो होला । त्योभन्दा अघिको विश्वासिलो वंशवृक्ष कुनै थर, प्रवर वा गोत्रको हाल बजारमा उपलब्ध छैन । त्यसैले सूर्यवंशी, चन्द्रवंशी, राजपूत वा सप्तऋषि गोत्र वा सप्तऋषि प्रवरका कुलप्रवर्तक पूर्वजहरूको परिकल्पना गरी निर्बोध बालबालिकालाई कुनै भाषा, संस्कृति वा धर्म-सन्देश पाठ्यसामग्रीको नाममा प्रत्यक्ष/परोक्ष रूपमा लादनु शैक्षिक प्रताडना हो ।

उपसंहार

अवश्य पनि नेपाली भाषामा ७५ प्रतिशतभन्दा बढी शब्दहरू संस्कृत-प्राकृतबाट र दरबारिया, प्रशासनिक र कानुनी शब्दहरू फारसी, अरबी र उर्दूबाट आएका हुन् । खास गरी भाववाचक र प्राविधिक शब्दहरू संस्कृतबाट आएका छन् । यसको व्यापकता Turner को सन् १८३१ को २६,००० शब्दको कोश, बालचन्द्र शर्माको सन् १८६२ को ५७,२५० शब्दको नेपाली शब्द-कोश र सन् १८८३ को ६७,२५० शब्दको प्रा. बालकृष्ण पोखरेलको नेतृत्वमा सम्पादित र राजकीय प्रज्ञा- प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नेपाली बृहत् शब्दकोश तुलना गरेर हेरे पुरछ । कान्तिपुर दैनिक (चैत्र १४, २०५६) को एक समाचारअनुसार छिट्टै एकता प्रकाशनको छातामुनि तीन लाखभन्दा बढी शब्दहरू भएको नेपाली शब्दकोशमा भाषाविद्हरू विगत ८ वर्षदेखि अहोरात्र कार्यरत छन् । त्यसमा अब समेटिने शब्दहरूमा ठेट नेपाली र स्थानीयस्तरसम्म भाषिक व्यवहारमा रहेका नयाँ प्रविधिका अत्याधुनिक शब्दहरूको बाहुल्य हुनेछ । आशा गरौं यो परियोजना सफलीभूत होस् र नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले बी.पी. कोइराला फाउन्डेसनको आर्थिक सहयोगमा बनाउन लागेको ऐतिहासिक सिद्धान्तमा आधारित प्रज्ञा-कोशजस्तै अतीतमा बिलाएर नजाओस् । कोश-विज्ञानमा कहीं नभएको परिपाटीमा तयार भएको बसन्तकुमार शर्माको १,२७,०७२ "शब्द" को नेपाली शब्दसागरमा जस्तै तपाईं हामीले हाम फाल्न र डुबुल्की मान्नुपर्ने अथाह समुद्र नहोस् ।

